

MATS MALM

*Ordens flykt och drömmen om
det stabila vetandet*

FÖR ATT BÖRJA MED ETT BEVINGAT ORD: ordspråket ”Orden flyger, det skrivna består” (*verba volant, scripta manent*) är så välkänt att det kan framstå som självklart – självklart på gränsen till meningslöst. Men det är osäkert hur orden egentligen skall förstås, och den osäkerheten i sig själv är mycket betecknande. Oklarhet råder om varifrån formuleringen kommer: enligt en uppgift yttrades orden av en Gaius Titus i den romerska senaten, och de bör då förstås som att skrivna fördrag är mer pålitliga än muntliga överenskommelser. Det har emellertid också föreslagits att orden snarare skall förstås som en hyllning till det talade ordet, ordet som bevingat och kraftfullt sprider sig mellan människor, medan det skrivna ordet sitter fast i sin materiella bärare.¹ En sådan tolkning ligger till exempel mer i linje med det paulinska ”Bokstaven dödar men anden ger liv” (2 Kor. 3:6), även om det inte alls är samma sak som avses där. Med den tolkningen är det inte så att det skrivna *består*: en mer adekvat översättning av *verba volant, scripta manent* blir då ”Orden flyger, det skrivna blir kvar”.

Den dominerande tolkningen av ordspråket lär dock vara till skriftens fördel: de talade orden flyger iväg, flyktiga och okontrollerbara, medan skriften fäster och stabiliserar vetandet. Den hållningen skulle bäst fångas med översättningen ”Orden flyktar, det skrivna består”.

Vilken tolkning man än väljer, så kodifierar ordspråket den helt grundläggande frågan, knuten till praktiskt taget all kulturell kommunikation, medial utveckling och informationsteknologi: hur skall vi bevara och förmedla den kunskap vi kommit i besittning av? Ordspråket inte bara kodifierar frågan, utan exemplifierar också *ett* av problemen med ordens flykt: även om vi är överens om ordalydelsen, står vi osäkra inför frågan hur orden skall förstås. När vi ställer olika översättningsalternativ mot varandra, påminns vi om hur ostadigt vetandet är när orden förs över till andra språk: dels motsvarar begreppen i de olika språken varandra bara delvis, dels innebär översättningen att originalets betydelsepotential begränsas och låses fast i formuleringar som i bästa fall fångar en del av den rätta innebörden, dels öppnar översättningen upp för förståelser som inte fanns i originalet.

När vårt vetande överförs mellan olika språk förskjuts det och begränsas. Och då har vi ändå, i det här exemplet, sluppit undan problemet att det ofta finns en rad olika versioner av originalet så att vi inte ens kan vara säkra på den ursprungliga ordalydelsen.

Ordens flykt och flyktighet är en grundläggande del av vår kultur, ett av de dominerande villkor vi lever under. I många fall, och på olika sätt, utgör alltså ordens flykt – och föreställningarna om ordens flykt – en givande utgångspunkt för historiska undersökningar. Särskilt gäller det när de ställs mot drömmen om stabilitet.

Drömmen om stabilitet – och stabilt vetande

Det stabila vetandet är en i hög grad existentiell fråga. Med viss, men förhoppningsvis inte alltför stor, förenkling är det dokumentationen och överförandet av vetande och värderingar som utgör grunden för kulturer och därmed för identitetsbildning – både kollektiv och individuell. Det kan framstå som otidsenligt att understryka stabilitetens betydelse: om man gjorde en undersökning av vad människor idag uppskattar mest, skulle förmodligen 'stabilitet' komma väldigt långt ner på listan. Däremot skulle företeelser som snarare är motsatsen komma högt: 'om-

växling', 'förändring', 'händelserikedom' är betydligt mer eftertraktade i samtidskulturen. Men förutsättningen också för sådana ideal är i regel att man har en fast bas, en stabil grund, att utgå från. Och det behöver knappast sägas att historiskt sett har stabilitet haft en helt annan betydelse än idag. Frågan är om inte behovet av stabilitet i vissa lägen har blivit en besvärjelse.

Drömmen om stabilitet ligger i de helt grundläggande dragen i västerländsk moralfilosofi och religion. Platon utvecklade ett genomfört förkastande av det föränderliga, mångfärgade, flyktiga (vilket inte innebär att han förbehållslöst prisade skriften!). Stoikerna hävdade starkast dygden *constantia*, men de förstärkte egentligen bara ett allmänt försanthållande om vikten av personlig fasthet. Den kristna kyrkan vidareutvecklade doktrinen om hur denna världens mångskiftande, omväxlande sinnliga lockelser gör oss blinda för de högre, eviga och oföränderliga sanningarna.

Drömmen om stabilitet hamnar gärna i konflikt med behovet av agilitet och önskemålet om omväxling. Den konflikten visar sig på flera områden, ibland med överraskande konsekvenser för estetiska frågor. När man frågar sig varför den första svenska romanen, *Adalriks och Giöthildas Äfventyr* från 1742–1745, är så frapperande onjutbar jämfört med vad som skrevs i andra länder, kan man i romanen finna en norm som säger att föränderlighet är av ondo eftersom dygd är stabilitet. Det betyder att hjälten måste vara likadan hela tiden – *självlikhet* är ett bärande begrepp i romanen – och det vi brukar kalla för realism uppfattas i det föreställningskomplexet som en överdriven förtjusning i det sinnligt njutbara och flyktiga. Alltså står den tidiga svenska romanen och väger mellan två konträra normsystem: å ena sidan förväntningarna på stabil moral och å andra sidan förväntningarna på flyktig, färgstark, underhållande, njutbar gestaltning.² Resultatet för svenskt vidkommande blev en spektakulärt stelbent roman, mycket onjutbar men också mycket intressant.

Bland de västerländska besvärjelserna av stabilitet ligger en av de helt centrala i ordet *kultur*, en utveckling av latinets *cultura*, 'odling'. Denna

jordbruksmetafor ger vid handen att mänsklig kultur är en kontinuerlig utveckling av samhället och oss själva, en utveckling som vi dessutom själva behärskar – eller åtminstone som den kulturella eliten behärskar. Odlingsmetaforen implicerar en stabil grund, ett bestämt område där växter, djur och människor blir kvar på sin plats och behöver skötas, näras, förfinas. Den implicerar en cyklisk utveckling: varje år har sin egen vår, blomstring och avmattning men det som odlas blir kvar på samma plats, rotfast.

Begreppet *kultur* säger alltså en hel del om viljan att befästa den information som kodifierar vår historia, våra värderingar, vår gemensamma identitet och vår individuella identitet – denna vilja till konsolidering av gemensamma värden som yttrar sig inte minst i den kanon, den riktlinje, vi konstruerar. Men frågan är hur rättvisande kulturmetaforen egentligen är. Ordvalet skymmer över en central sida av kultur och samhälle, för det handlar ju i hög grad inte om stabilitet och stillastående utan om förflyttning. Praktiskt taget all kunskap och allt vetande som kultur, samhälle och tro byggs på är produkten av transporter av idéer och föreställningar mellan individer och grupper, såväl i tid som i rum, mellan olika språk och kulturer. Varje gång den transporten misslyckas, manipuleras eller helt enkelt anpassas efter omständigheterna, påverkas informationen och idéerna. Vårt vetande är beroende av de bärare vi anförtrot det åt – men de bärarna, medierna, är sällan så pålitliga som vi önskar.

Om nu kultur, vetenskap och tro byggs på ett starkt behov av stabilitet och pålitlighet, inrymmer de alltså också ett motstånd mot förändring, flyktighet och varians. Normer, lagar, traditioner, vetenskapliga undersökningar inbegriper normalt försöket att övervinna flyktigheten. Och på liknande sätt fungerar metaforen kultur: som en besvärjelse mot flyktigheten och rörelsen. Ordet suggererar en stabilitet och kontroll som döljer den andra sidan av företeelsen kultur: det instabila och okontrollerbara. På liknande sätt kan man betrakta begreppet *tradition*: det implicerar en gåva som överlämnas till oss (en gåva vi kan omarbetsa

inom vissa ramar) men förbigår slumpmässigheten och det ostyrbara. Begreppet *kulturarv*, som har fått en mycket stark position på senare år, fungerar likartat och ger vid handen att det är en färdigarbetad egendom som överlämnas åt oss. Det är ofta en riktig beskrivning, men återigen döljer den kontrollerade beskrivningen allt det som inte är kontrollerat eller avsiktligt. Kulturarvets många dimensioner har behandlats utförligt i forskningen, men de riskerar att fördunklas av ordet självt. Kulturer vill i regel stabilitet: därför är det i regel värdefullt att undersöka hur de hanterar (hotet om) instabilitet.

Vår förståelse av flyktigheten

Drömmen om det stabila vetandet handlar förstås inte bara om att bevara information. Många är de som alltsedan Platon formulerat skriftens tillkortakommanden, men som en allmän tendens har skriften uppfattats som ett bevarandets medium. Man har velat binda fast de muntliga orden i skrivet material för att kontrollera och vidareföra den kunskap och information man kommit i besittning av – i hög grad för att kunna befästa de värderingar, den kanon, den kultur och den identitet man byggt upp. Men denna vilja till beständighet gäckas alltid genom historien. För det skrivna består ju i förskräckande liten utsträckning. Antika inskriptioner i sten består förhållandevis väl, men alla de texter som förmedlades genom handskrifter under antiken och medeltiden förändrades ständigt genom omtolkningar, nya kontexter och rena fel-skrivningar. Om nu handskriftstraditionens variationsrikedom ses som ett hot mot det stabila vetandet, så har i regel boktrycket framstått som räddningen: här förefaller informationen fästas slutgiltigt på pränt i en stabil form efter århundraden av vilseledande avskrifter. Här uppstod möjligheten till entydiga utgåvor så att lärda över hela västvärlden kunde diskutera utifrån samma premisser, här kunde man trycka kartor och diagram och sprida så att alla hade samma underlag för sina undersökningar och diskussioner.

Men under de senaste decennierna har forskare allt mer kommit att

bejaka texternas *varians* i den medeltida handskriftstraditionen: medan äldre medeltidsfilologi inriktade sig på att rensa handskrifterna tillbaka till den tänkta urtexten, valde man nu att i stället fokusera på hur de olika varianterna av samma text har utformats för att motsvara nya sammanhang och behov genom historien.³ På senare år har det också blivit allt tydligare att de tryckta böckerna inte alls är så beständiga bärare av vårt vetande som vi skulle önska. Fram till ett stycke in på 1800-talet tryckte man arken på sätt som gav utrymme för ständiga korrigeringar och ändringar i texten, ark för ark. Man hade också gott om utrymme att byta ut hela blad när så ansågs behövas. När industripressen ersatte handpressen under det tidiga 1800-talet drevs tempot upp så högt att de olika exemplaren av en bok blev mer enhetliga – men i nästa upplaga kunde förändringarna ändå vara stora. Människan har försökt motverka ordens flyktighet genom ständigt förfinade tekniska lösningar för att fixera vetandet – och ju bättre man fixerar vetandet, desto lättare blir det ju sedan att sprida det. Stabiliseringen i sig ger alltså ännu en form av flyktighet.

Minimala förändringar – avsevärda förskjutningar

Frågan hur orden flyktar från oss och destabiliserar vårt vetande, trots våra försök att fästa dem stadigt, är förstås något som särskilt upptar just editionsfilologin. I regel kretsar problemen kring ord som byts ut eller förändras, kanske hela passager. Men det som är mindre uppenbart är hur texternas innebörd också kan förskjutas utan att själva ordalydelsen förändras. Det har påvisats hur svenska och danska folkböcker, denna tidigmoderna underhållningslitteratur, trycktes om och om igen under 1600-, 1700- och 1800-talen på sådana sätt att deras mening, funktion och moral kunde förändras radikalt. Till stor del skedde det förstås genom att ordalydelsen helt enkelt förändrades, men ofta ändrade texterna innebörd trots att själva orden inte ändrades alls. Det åstadkom man genom att lägga till inledningar, förord, noter, efterskrifter och annat som fogade in texterna i helt nya användningsområden och betydelser.⁴

En mer subtil förskjutning av innebörd visar sig i Anna Maria Lenngrens välkända dikt ”Några ord til min k. Dotter, i fall jag hade någon”. Den trycktes första gången i *Stockholms Posten* år 1798, i fraktur, anonymt men på en plats som i regel ägnades åt mäns rapporter om utrikespolitiska händelser. Dikten lät sig således förstås som en tidstypisk rolldikt, där en manlig poet tar rollen av en mor som ger sin dotter råd. Diktens chauvinistiska uppmaningar, som att dottern gärna får läsa, men bara i den mån såsen inte kokar över, framstod alltså som ganska naturliga.

Efter hand har det uppstått en konsensus om att dikten faktiskt är ironisk. Frågan är ju minst sagt central för hur vi skall förstå dikten: antingen avses det som sägs, eller så avses dess raka motsats. Problemet är att när man läser dikten i Anna Maria Lenngrens *Samlade skaldeförsök* eller andra populära publikationer idag, är dikten entydigt ironisk. Men när man läser den i originalet (eller i en vetenskaplig utgåva) är den bara *kanske* ironisk, och i så fall på ett subtilt och undanglidande sätt. Den förändringen beror inte på att någon har ändrat ordalydelsen, för den är exakt samma som den var från början. Det som är förändrat är stavningen och interpunktionen. Stavningen påverkar tidsfärgen men är ändå inte så väsentlig här. Interpunktionen däremot, den vi brukar beskriva som icke betydelsebärande, påverkar diktens innebörd kraftigt. Originalet karakteriseras av en rationellt resonerande ton, där varje strofs första två verser följs av ett semikolon, vilket i regel markerar att nu har bakgrunden presenterats: här följer slutsatsen. De följande två verserna avslutas så med punkt. Systemet är praktiskt taget genomgående i dikten – men bara i originalet. Det saknas helt i senare populära upplagor. Där har den rationella, neutrala tonen ersatts av en känslösam, närmast upprörd röst tätt avbruten av utropstecken och konstpauser, markerade genom tankstreck eller tre punkter. Den kanske mest välkända strofen lyder:

Stockholms Posten 1798

Med läsning öd ej tiden borrt,
vårt Kön så föga det behöfwer;
och skal du läsa, gör det korrt,
at saucen ej må fräsa öfwer.

Samlade skaldeförsök 1991

Med läsning öd ej tiden bort ...
vårt kön så föga det behöver.
Och skall du läsa, gör det kort,
att såsen ej må fräsa över!⁵

Originallets semikolon är borta, i stället formas uttrycket av konstpaus och utropstecken. De tre punkterna i första raden pekar ut påståendet för oss: se här, hur skulle man fullfölja en sådan här tanke? Utropstecknet uttrycker en tydlig känslomässig reaktion.

Detta är bara en strof av sammantaget trettiofire, men förändringen är genomgående och ger en kraftfull helhet. Ett överflöd av konstpauser och utrop gör att tonläget i den nya dikten måste uppfattas som ansträngt, tillbakahållet upprört – interpunktionen har vridit dikten mot den klassiska ironin, där tonläget avslöjar att motsatsen avses. Det finns knappast möjlighet att förstå denna moderna dikt som annat än kraftigt ironisk eller till och med sarkastisk. Originallet, däremot, erbjuder – sannolikt – en svårfångad, undflyende och elegant ironi. Originallet erbjuder oss möjligheten till flera tolkningar, men den moderna dikten ropar enträget ut att den betyder raka motsatsen till vad den faktiskt säger. Orden är oförändrade, men de flyktar ändå mellan olika betydelser och tolkningsmöjligheter på sin väg till oss.

Drömmen om det stabila vetandet återspeglas i varje vetenskaplig utgåva, inte i varje textanalys men i många, och kanske allra mest så i religiösa sammanhang. Historien ger otaliga exempel på kyrkomöten kring vilka texter som skall anses ingå i Bibeln, kontroverser om vad som är äkta och vad som är inskott, konflikter kring hur bibelordet skall förstås och inte minst översättas, allt i grunden kretsande kring behovet att åstadkomma ett stabilt fundament för vetandet och tron. Men också när ordalydelsen är odiskutabel, ställs olika drömmar om stabilt vetande mot varandra. Så öppnar den enkla avsaknaden av ett diakritiskt tecken

för starkt ideologiska val, som det visar sig i diskussionen kring Paulus Romarbrev 16:7. Där står, i den senaste svenska översättningen: ”Hälsa Andronikos och Junias, mina stamfränder och medfångar; de är högt ansedda som apostlar och har bekänt sig till Kristus före mig.”

I fängelset mötte ju Paulus sådana som skulle bli kristendomens apostlar och förkunnare, och att de var män har relevans ännu för dagens fråga om kvinnliga präster. Problemet är att en apostel Junias inte verkar ha funnits. Det finns inga belägg för att det alls existerade ett mansnamn Junias vid Paulus tid, däremot var kvinnonamnet Junia vanligt. I Romarbrevet står namnet i akkusativformen *Iounian*: den korrekta formen för kvinnonamnet och om det nu fanns ett mansnamn Junias hade det också sett ut så i akkusativ (det skulle också kunna vara det belagda mansnamnet *Iounianos*, men i så fall en kortform som det inte heller finns några belägg för). Hade de tidigaste handskrifterna haft diakritiska tecken hade apostelns kön varit lätt avgjort, men det har de inte. Med vissa undantag accepterade den kristna traditionen att denna apostel var en kvinna. Ända fram till andra hälften av 1800-talet, som Eldon Epp tydligast har påvisat: då började man allmänt komma till uppfattningen att det föll på sin egen orimlighet att det skulle finnas en kvinnlig apostel.⁶ Alltså måste texten emenderas eller tolkas till ett aldrig belagt mansnamn. Denna hållning dominerade i ungefär 100 år, men de senaste decennierna har man alltmer gått tillbaka till den tolkning som har filologiskt stöd. Den moderna svenska översättningen utgör ett slags förlängning av den äldre, ”manliga” tolkningstraditionen (till skillnad från de första svenska bibelöversättningarna där Junia får vara en kvinna, trots att Luther i sin inflytelserika översättning såg aposteln som en Junias).

Problemet består alltså i det här fallet inte i att orden flyktade, utan i att sättet de vidarebefordrades på öppnade upp för osäkerhet om deras innebörd, och för ideologiska tolkningar. I argumentationen mellan tolkningarna blir det skrivnas flyktighet av vikt på ett annat sätt. Det starkaste argumentet mot en kvinnlig apostel Junia är förstås att Paulus

i första Korintierbrevet 14: 34–35 hävdar att kvinnan skall tiga i församlingen (eller vid sammankomsterna, som det numera brukar översättas). Men de orden, som är betydligt mer kvinnofientliga än Korintierbrevet i övrigt, för en flyktig tillvaro. Orden finns i alla handskrifter, men på olika ställen. En näraliggande förklaring är att orden från början var en glossa, en marginalkommentar skriven av en senare läsare, som efter hand fördes in i texten och då i en avskrift hamnade på ett ställe, i en annan avskrift på ett annat ställe lite längre ner på sidan.⁷ ”Kvinnan tige i församlingen” verkar alltså inte vara Paulus egna ord utan ett senare inskott, och stöder inte den manliga tolkningen. En manlig apostel Junias må ge en stabil ideologisk ram, men det finns inget stabilt textunderlag för honom.

Ordens flykt kan öppna för stora frågor på en rad olika sätt. Också när ordaldydelsen faktiskt har bevarats åt oss, förändras orden genom tolkningar, översättningar, ideologiska val, manipulation – eller helt enkelt genom att interpunktionen ändras. På så vis kan spänningen mellan viljan till stabilitet och utsattheten, reell eller upplevd, för ordens flykt, utgöra en givande ingång till historiska och samtida kulturer. Men ordens flykt och flyktighet kan också vändas till ett redskap.

Ordens styrda flöden

Det är ju inte alla ord som flyger vidare eller fästs på ett beständigt vis för eftervärlden. Mängder av material försvinner eller glöms helt enkelt därför att det inte finns intresse att bevara och vidareföra det, eller för att det faktiskt finns intresse att förtränga det. Vår kanon består ju av sådant som har ansetts värt att bevara av en rad olika skäl. Men vill vi förstå en kultur kan vi inte bara gå genom kanon, det kan bli att tolka kulturen enligt dess egen självbeskrivning. Vi har anledning att försöka ta oss förbi kanon och se de yttringar som marginaliserades eller bara glömdes bort.

Digitaliseringen innebär ju nya möjligheter att låta ord och texter röra sig enligt helt nya mönster. Den dominerande metaforen är här inte luft-

baserad utan vätskedriven: orden flyger kanske inte men de flödar, och de flödas. Det pågår intensiva experiment kring hur man kan närma sig texter, helst samlade till stora mängder. På så vis kommer man att kunna använda texter som källor på nya sätt: obskyra 1800-talsromaner kan ge kunskap om konsumtionsmönster, attityder och föreställningar om samhälle, individ, kön, nation, konsumtion med mera på sätt som inte var möjliga tidigare. I hög grad handlar det om att få en aning om vad som händer i de texter som har blivit bortglömda eller förträngda, dem vi aldrig kommer fram till. Metoden har kallats *distant reading*, fjärrläsning i stället för närläsning.⁸ Den kommer aldrig att ersätta närläsning och textanalys, men den ger nya ingångar till både kultur och historia.

De potentiella felkällorna i detta digitaliserade textflöde är förstås fler än någonsin, men de potentiella möjligheterna är också stora. På skandinaviskt material arbetar amerikanska forskare nu med att få maskiner att registrera och organisera tematiska sammanhang som går igen i olika texter. Det ger möjligheter att se samband man inte kände till, spridningsvägar som inte varit uppmärksammade. Ett exempel är hur Darwins teorier spred sig i skönlitteraturen och andra områden: här kan man kontrollera äldre föreställningar, nyansera dem och ibland göra betydelsefulla korrigeringar som preciserar vårt vetandet och ger en fullständigare bild av ett historiskt skede. Än mer intressant är möjligheten att låta maskinerna identifiera tematiska sammanhang som *inte* ingår i vår förförståelse av historien. Det gör det möjligt för oss att låta ordens nya flyktiga natur föreslå helt nya sammanhang för oss, sammanhang som vi inte alls har varit uppmärksamma på.⁹ Arbetet befinner sig på försöksstadiet, men i bästa fall kan det ge oss möjligheten att komma förbi en del av våra egna begränsningar och blinda fläckar. (Här finns förstås många fallluckor: det man ser av texterna och kulturen blir ju mycket reducerat. I detta slags undersökningar förlorar man till exempel verkens fysiska utformning, en aspekt vars betydelse blivit allt tydligare de senaste decennierna. Men sådana risker går att hantera – och dessutom får man konstatera att de senaste årens stora uppmärksamhet

på bokhistoriska och materiella aspekter faktiskt i hög grad är en effekt av digitaliseringen: den låter oss inte bara flöda om texterna i olika nya riktningar, utan ger oss också snabb tillgång till bilder av originaltryck och handskrifter i faksimil.)

När det gäller de större språken understryks ofta att den här sortens metoder gör det möjligt att läsa – om än på ett mycket schematiskt sätt – litteratur som annars aldrig kan bli läst. På det svenska området är materialet betydligt mindre, men mekanismen är den samma. Vill vi fördjupa bilden av den sociala situationen på 1880-talet är Strindberg en naturlig källa, men han är det på bekostnad av alla författare som inte kom att ingå i kanon, som gestaltade problemen på andra sätt, såg andra problem, och lyfte fram andra dimensioner men som inte längre hörs. Fjärrläsningen verkar kunna ge oss tillgång till de förträngda historierna, och så tillvida ger den oss möjlighet att kringgå den fastställda, stabiliserande kanon och skärskåda det kulturarv som överlämnats åt oss. På så vis tycks ordens flykt och flyktighet inte längre vara så mycket ett hot som en tillgång.

Inträdesföredrag den 5 mars 2013

NOTER

1. Alberto Manguel, *En historia om läsning*, övers. Margareta Eklöf, Stockholm 1999, s. 51. I antologin *Scripta volant, verba manent. Skriftkulturen in Europa zwischen 1500 und 1900. Les cultures de l'écrit en Europe entre 1500 et 1900*, hrsg. Alfred Messerli und Roger Chartier, Basel 2007, vänder ett antal forskare på frågan om vad som konstituerar varaktighet på en rad givande vis.

”Bevingat ord” kommer från Homeros, som ofta använder en formel där personer talar *epea pteroenta*, ’bevingade ord’. Det betyder då inte att orden är särdeles livskraftiga eller sprider sig, snarare att de utsägs spontant (det är en formel som används för att fylla en versrad, så man skall inte räkna med att betydelsen alltid var det viktigaste). ”Bevingat ord” är alltså i sig ett bevingat ord – men det är också ett exempel på hur orden flyktar från en betydelse till en annan genom traditionen.

2. Se Mats Malm, *Textens auktoritet. De första svenska romanernas villkor*, Stockholm/Stehag 2001, 112–116.
3. Medan Paul Zumthor kan sägas vara den om etablerade tanken med sitt begrepp *mouvance*, var Bernard Cerquiglini den som gjorde den till manifest (Paul Zumthor, *Essai de poétique médiévale*, Paris 1972; Bernard Cerquiglini, *Éloge de la variante: Histoire critique de la philologie*, Paris 1989).
4. Se Anna Katharina Richter, *Transmissionsgeschichten. Untersuchungen zur dänischen und schwedischen Erzählprosa in der frühen Neuzeit*, Tübingen/Basel 2009.
5. Anna Maria Lenngren, *Samlade skaldeförsök*, med förord av Agneta Pleijel och illustrationer av Carl Larsson, Fabel pocket 7, Stockholm 1991. Originallet och den vetenskapliga utgåvan kan läsas på <http://litteraturbanken.se>. Utförligare om diktens transformationer och forskningen kring den i Mats Malm, *Poesins röster. Avlyssningar av äldre litteratur*, Stockholm/Höör 2011, 155–165.
6. Eldon Jay Epp, *Junia. The First Woman Apostle*, Minneapolis 2005. Det bör tilläggas att Luthers inte oväsentliga översättning återgav en manlig apostel Junias.
7. Den alternativa placeringen är efter 14:40. Några handskrifter visar andra tecken på att återgå på en förlaga där orden saknas helt (Epp, 15–20). Mitt varma tack till Mikael Wininge för värdefulla synpunkter.
8. Termen myntades av Franco Moretti: se hans *Graphs, Maps, Trees. Abstract Models for Literary History*, London 2005 och *The Novel. History, Geography, and Culture* 1–2, Princeton 2006.
9. Peter Leonard & Timothy Tangherlini, ”Trawling in the Sea of the Great Unread: Sub-Corpus Topic Modeling and Humanities Research”, under publicering.